АВТОМАТИКА ЭЛЕМЕНТТЕРІ МЕН ҚҰРЫЛҒЫЛАРЫ

Мұғалім: Дәуренов Ә.Д

(Силлабус) (1)

- **1-блок: Кіріспе және жалпы көрініс**
- **1-тақырып. Автоматикаға кіріспе.** Тарихы, негізгі ұғымдары. Бұл өнеркәсіпте, энергетикада және тіпті кофе машинасында не үшін қажет.
- **2-тақырып. Басқару жүйелерінің жіктелуі.** Жүйелердің түрлері: ашық, тұйық, цифрлық, аналогтық. Біз жүйені тұтастай көруді үйренеміз.
- **2-блок: «Сезім мүшелері» — ақпарат аламыз**
- **3-тақырып. Сенсорлар мен датчиктер.** Физикалық шама (жылу, жарық, қозғалыс) электрлік сигналға қалай түрленеді.
- **4-тақырып. Сигнал түрлендіргіштері.** Датчиктен алынған «бастапқы» сигналды контроллер түсінетін стандартты түрге (мысалы, 4–20 мА) қалай келтіруге болады.

(Силлабус) (2)

3-блок: «Ми және бұлшықеттер» — өңдейміз және әрекет етеміз

5-тақырып. Атқарушы құрылғылар. Қозғалтқыштар, клапандар, қыздырғыштар — команданы орындайтын құрылғылар.

6-тақырып. Релелік элементтер. Автоматикадағы қарапайым, бірақ сенімді «ажыратқыштар».

7-тақырып. Контакторлар мен іске қосқыштар. Әлсіз сигнал арқылы қуатты қозғалтқышты қосу және контроллерді зақымдамау жолдары.

8-тақырып. Логикалық элементтер. Цифрлық техниканың негізі: ЖӘНЕ, НЕМЕСЕ, ЕМЕС — станоктардың жұмыс логикасы осы элементтерден құрылады.

9-тақырып. Триггерлер мен санауыштар. Жад және импульстерді санау элементтері. Оларсыз бірде-бір заманауи сұлбаны елестету мүмкін емес.

10-тақырып. Реттегіштер. Тұрақтандыру жүйелерінің жүрегі. П, ПИ және ПИД-реттегіштердің не екенін және олардың температураны немесе жылдамдықты дәл ұстап тұру үшін неліктен маңызды екенін қарастырамыз.

11-тақырып. Микропроцессорлық құрылғылар (БЛК). Заманауи «ми». Бағдарламаланатын контроллердің релелерге толы шкафтарды қалай алмастырғанын білеміз.

(Силлабус) (3)

4-блок: Жоғарғы деңгей және заманауи технологиялар

12-тақырып. SCADA жүйелері. Оператордың бүкіл процесті компьютер экранынан қалай көретіні және зауытты қалай басқаратыны.

13-тақырып. Автоматты қауіпсіздік жүйелері. Адамдар мен жабдықтарды апаттардан қалай қорғауға болады.

14-тақырып. Энергетика мен өнеркәсіптегі құрылғылар. Алған біліміміздің электр станциялары мен зауыттарда қолдану ерекшеліктері.

15-тақырып. Заманауи үрдістер. Индустрия 4.0, жасанды интеллект, Заттар интернеті — саланың қай бағытта дамып келе жатқаны және 5 жылдан кейін сұранысқа ие маман болу үшін нені білу қажет.

Курстың логикалық өзара байланысқан блоктар түріндегі құрылымы

1-дәріс. Автоматика және автоматтандыру негіздері

Дәрісте қарастырылады:

- автоматика және автоматтандыру ұғымдары;
- автоматиканың даму тарихы;
- негізгі ұғымдар мен терминдер;
- басқару жүйелерінің жіктелуі;
- автоматиканың әртүрлі салалардағы рөлі: өнеркәсіп, энергетика, көлік, медицина және тұрмыс.

1. Автоматика және автоматтандыру ұғымдары (1)

Автомат дегеніміз не? «Автомат» термині гректің αὐτόματος (automatos) — «өздігінен әрекет ететін» деген сөзінен шыққан.

Автомат — адамның тікелей қатысуынсыз белгілі бір процесті жүзеге асыратын құрылғы.

Автоматика — автоматты түрде әрекет ететін құрылғылар мен жүйелер туралы теориялық және қолданбалы білім саласы. Бұл адамның тұрақты араласуынсыз жұмыс істей алатын техникалық жүйелерді қалай құру керектігін зерттейтін ғылым.

Автоматтандыру — адамның тікелей қатысуынсыз, бірақ оның бақылауымен өндірістік және басқа да процестерді басқаратын техникалық құралдарды енгізу.

Автоматтандыру мен механикаландыруды ажырата білу маңызды.

Механикаландыру — қол еңбегін машиналық еңбекпен алмастыру, бірақ машиналарды басқару адамның құзырында қалады. Ал автоматтандыру кезінде басқару функциялары да техникалық құралдарға беріледі.

1. Автоматика және автоматтандыру ұғымдары (1)

Автоматтандырудың үш дәрежесі бар:

- **Ішінара автоматтандыру** — жекелеген операциялар немесе өндіріс учаскелері бір-бірінен тәуелсіз автоматтандырылады. Мысалы, бетон бұйымдарын өндіруде араластыру, қалыптау және жылумен өңдеу процестері жеке-жеке автоматтандырылуы мүмкін.
- **Кешенді автоматтандыру** — бір өндірістік учаске шегінде барлық технологиялық процестер біртұтас жүйе ретінде автоматтандырылады. Басқару диспетчерлік пункттен жүзеге асырылады.
- **Толық автоматтандыру** — барлық өндірістік операцияларды адамның қатысуынсыз басқару. Жедел басқаруды есептеу машинасы жүзеге асырады.

Автоматтандыру не үшін қажет? Автоматтарды қолдану мыналарға мүмкіндік береді:

- Еңбек өнімділігін арттыру;
- Операцияларды орындаудың дәлдігі мен жылдамдығын арттыру;
- Адамды қажытатын, бірсарынды еңбектен босату;
- Зиянды және қауіпті жағдайларда жұмыс істеу қажеттілігін жою;
- Өнімнің жоғары сапасын қамтамасыз ету.

2. Даму тарихы

Автоматика дамуының тарихы

Қарапайым механизмдерден — интеллектуалды басқару жүйелеріне дейін

1 Ежелгі әлем және антикалық кезең

б.з.д. ... – V ғасыр

- Су сағаттары (клепсидра)
- Автоматты есіктер
- Александрия Героның құрылғылары
- Қытайлық су сағаттары және астрономиялық құрылғылар

2 Орта ғасырлар және Қайта өрлеу

V – XVI ғасыр

- Механикалық жүйелердің дамуы
- Су сағаттарының жетілдірілуі (араб ғалымдары)
- Механикалық сағаттар және соққы механизмдері
- Леонардо да Винчи (автоматты механизмдер жобалары)

3 XVII–XVIII ғасырлар

- **1620 ж.** — Дреббель (термостат)
- **1788 ж.** — Джеймс Уатт (центробеждік реттегіш, кері байланыс)
- **1801 ж.** — Жаккар (перфокарталары бар тоқауыш станок)

4 XIX ғасыр

- Өнеркәсіптік революция
- Реттегіштердің кеңінен қолданылуы
- **1868 ж.** — Дж. К. Максвелл (бірінші математикалық басқару жүйесінің моделі)
- Электрлік релелер мен контакторлар
- Телеграф, телефон, электрлік басқару жүйелері

5 XX ғасырдың басы

- **1900 ж.** — Генри Форд (ағынды өндіріс желісі)
- **1920 ж.** — «промышлендық робот» ұғымының пайда болуы
- **1940 ж.** — есептеу машиналары, кибернетика
- **1952 ж.** — станоктарды СБЖ-мен басқару
- **1957 ж.** — өнеркәсіптік робот (Unimation)
- **1970 ж.** — роботтар мен компьютерлік желілер
- 1990 ж. — икемді автоматтандырылған жүйелер

6 Қазіргі заман

Индустрия 4.0

- Жасанды интеллект
- Заттар интернеті (IoT)
- Үлкен деректер (Big Data)
- Барлық салаларда автоматтандыру
- Өнеркәсіп, энергетика, көлік, медицина, тұрмыс және т.б.

Ежелгі автоматтар → Механикалық жүйелер → Реттегіштер және кері байланыс → Өнеркәсіптік автоматтандыру → Компьютерлер мен роботтар → Интеллектуалды жүйелер

Автоматика — идеялардың, технологиялардың және адам мүмкіндіктерінің үздіксіз дамуы

Даму тарихы (қосымша материал)

1. Ежелгі дүние және антикалық кезең (біздің дәуірімізге дейін – V ғасыр)

Ежелгі дәуірдің өзінде адамдар қарапайым автоматты құрылғылар жасай бастаған:

Ежелгі Мысыр және Грекия: су сағаттары (клепсидралар), ғибадатханалардың автоматты есіктері (құрбандық жағылған кезде ыстық ауа есіктерді ашатын).

Александриялық Герон (б.з. I ғасыры) — алғашқы инженер-автоматиктердің бірі. Ол:

- автоматты театр механизмдерін;
- ғибадатхана есіктерін өздігінен ашатын құрылғыны;
- су автоматтары мен «автоматты» органды жасаған.

Қытай: механикалық су сағаттары мен астрономиялық аспаптар.

Даму тарихы (қосымша материал)

2. Орта ғасырлар және Қайта өрлеу дәуірі (V–XVI ғасырлар)

Даму баяулағанымен, жалғаса берді:

- Араб ғалымдары су және механикалық сағаттарды жетілдірді.
- Еуропада қоңырау соғатын және қозғалмалы фигуралары бар механикалық сағаттар пайда болды (XIV–XV ғасырлар).
- Леонардо да Винчи автоматты механизмдер мен роботқа ұқсас құрылғыларды жобалады.

3. XVII–XVIII ғасырлар — автоматты басқару теориясының қалыптасуы

Бұл алғашқы нақты реттеу жүйелері пайда болған кезең:

1620-жылдары — Корнелиус Дреббель инкубаторға арналған термостатты жасады (температураны реттейтін алғашқы реттегіштердің бірі).

1788 жылы — Джеймс Уатт бу машинасына арналған центрден тепкіш реттегішті (Уатт реттегішін) ойлап тапты. Бұл — кері байланысы бар жүйенің классикалық мысалы. Реттегіш біліктің тұрақты айналу жылдамдығын ұстап тұрды.

Алғашқы автоматты тоқу станоктары пайда болды (**Жаккард, 1801 жыл**) — перфокарталар арқылы басқару.

Даму тарихы (қосымша материал)

4) XIX ғасыр — өнеркәсіптік революция және алғашқы теориялар

Бу машиналарында, диірмендерде, тоқыма өнеркәсібінде реттегіштер кеңінен қолданыла бастады.

1868 жыл — Джеймс Клерк Максвелл «Реттегіштер туралы» еңбегін жариялады — автоматты басқару жүйелерінің алғашқы математикалық сипаттамасы.

Алғашқы электрлік релелер мен контакторлар пайда болды.

XIX ғасырдың соңы — телеграф пен телефонның ойлап табылуы, электрлік басқару жүйелерінің пайда болуы.

5) XX ғасырдың басы — автоматты басқару теориясының қалыптасуы

1900 жыл — Генри Форд және қатаң автоматтандыру мен ағындық желілердің дамуы.

1940-жылдары ақыл-ой еңбегінің кейбір түрлерін орындайтын автоматтар — басқарушы аналогтық және цифрлық есептеу машиналары пайда болды.

Даму тарихы (қосымша материал)

1940-жылдары жаңа ғылыми бағыт — кибернетика пайда болды. Автоматика техникалық кибернетиканың құрамдас бөлігіне айналды.

«Робот» терминінің өзі 1920 жылы пайда болды, оны чех жазушысы Карел Чапек («robota» — жұмыс сөзінен) енгізді.

1952 жыл — сандық бағдарламалық басқаруы бар станоктардың (СББ) пайда болуы — АҚШ Әскери-әуе күштері мен Массачусетс технологиялық институтының әзірлемесі.

1957 жыл — Unimation (АҚШ) фирмасының алғашқы өнеркәсіптік роботы пайда болды.

1960-жылдар — микропроцессорлық компьютерлердің қарқынды дамуы.

1970-жылдар — өнеркәсіптік роботтар мен компьютерлік желілер.

1990-жылдар — толық автоматтандырылған икемді өндірістік жүйелер.

6) Қазіргі заман

Бүгінде біз автоматтандыру жасанды интеллектпен, заттар интернетімен және үлкен деректермен ұштасқан **Индустрия 4.0** дәуірінде өмір сүріп жатырмыз.

Автоматика өмірдің барлық салаларына — өнеркәсіптен бастап медицина мен тұрмысқа дейін енді.

3. Басқару жүйесінің негізгі ұғымдары (1)

Басқару дегеніміз не?

Басқару — қажетті нәтижеге қол жеткізу үшін объектіге әсер ету процесі.

Мысалы: Сіз автокөлікті басқарасыз. Оңға бұрылғыңыз келеді → рульді бұрасыз. Тоқтағыңыз келеді → тежегішті басасыз.

Басқару объектісі (БО) — басқаруды қажет ететін құрылғы, машина немесе процесс.

Басқару объектісі — бұл біз басқаратын нәрсе.

Мысалы: қозғалтқыш; автокөлік; пеш; сорғы; желдеткіш; кондиционер; робот; өндірістік желі.

Басқару жүйесі (БЖ) — басқару объектісі мен оны басқаруды қамтамасыз ететін құралдардың (басқарушы құрылғының) жиынтығы.

Мысал: жүргізуші (басқарушы құрылғы) мен автокөлік (басқару объектісі) бірге қозғалысты басқару жүйесін құрайды.

3. Басқару жүйесінің негізгі ұғымдары (2)

Басқарушы құрылғының рөлін кім немесе не атқарады?

Автоматтандырылған басқару жүйесі (АБЖ/ Автоматизированная система управления) — мұнда адам мен техника бірлесіп жұмыс істейді. Техника ақпаратты жинайды, оны өңдейді және шешім нұсқаларын ұсынады, бірақ соңғы шешімді адам қабылдайды (басқарушы құрылғы рөлін атқарады).

Мысал: диспетчер пойыздардың қозғалысын басқарады — компьютер қозғалыс кестесі мен жолдардың жүктемесін көрсетеді, бірақ пойызды өткізу немесе кідірту туралы шешімді диспетчер қабылдайды.

3. Басқару жүйесінің негізгі ұғымдары (3)

Автоматты басқару жүйесі (АБЖ/САУ система автоматического управления) — бұл адам тұйық басқару контурынан шығарылған толық автоматты жүйе.

Мұндай жүйеде **басқарушы құрылғы — автомат** (электрондық, гидравликалық, пневматикалық және т.б.). Адам тек қажетті параметрлерді орнатады (мысалы, тоңазытқыштағы температураны) немесе баптау мен жөндеу жұмыстарын жүргізеді, бірақ жұмыс процесіне араласпайды.

Мысал: үтіктегі термостат — ол табанның температурасын өзі өлшейді және температура қажетті мәнге жеткен кезде қыздырғышты өзі өшіреді. Адам тек реттегішті орнатады.

Есте сақтау маңызды: кез келген автоматты басқару жүйесі — басқару жүйесі, бірақ кез келген басқару жүйесі автоматты басқару жүйесі болып табылмайды (егер басқару контурында адам болса).

Студенттер үшін негізгі ой: кәдімгі **басқару жүйесінде** басқаруды **адам** жүзеге асыра алады, ал **автоматты басқару жүйесінде** басқару **адамның тікелей қатысуынсыз автоматты түрде** орындалады.

Басқарушы құрылғының рөлін кім немесе не атқарады?

Басқару жүйесі (СУ)

Басқарушы құрылғы – адам

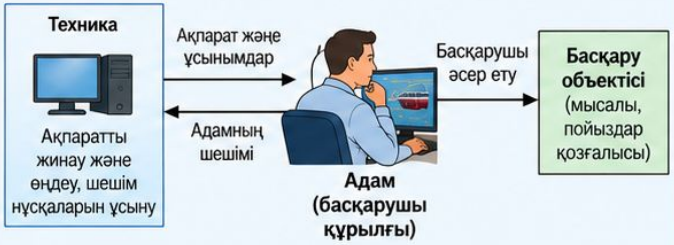

Мысал: адам желдеткішті басқарады

- Басқарушы құрылғы – адам.
- Адам шешім қабылдап, басқарушы әсерді қалыптастырады.
- Кері байланыс сезім мүшелері арқылы жүзеге асады (көру, есту және т.б.).
- Қарапайым міндеттер үшін қолайлы.

Автоматтандырылған басқару жүйесі (АСУ)

Басқарушы құрылғы – адам және техника (бірлесіп)

Мысал: диспетчер пойыздар қозғалысын басқарады

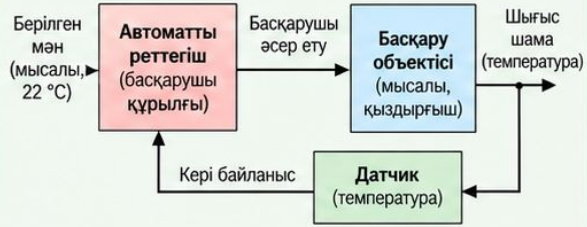

Компьютер кестені, жолдардың жүктемесін көрсетеді және шешім нұсқаларын ұсынады, бірақ пойызды өткізу немесе кідірту туралы соңғы шешімді диспетчер қабылдайды.

- Басқарушы құрылғы – адам және техника (бірлесіп).
- Техника ақпарат жинайды, өңдейді және шешім нұсқаларын ұсынады.
- Адам соңғы шешімді қабылдайды.
- Көлік, өндіріс сияқты күрделі жүйелерде қолданылады.

Автоматты басқару жүйесі (САУ)

Басқарушы құрылғы – автомат (электрондық, гидравликалық, пневматикалық және т.б.)

Мысал: үтіктегі термостат

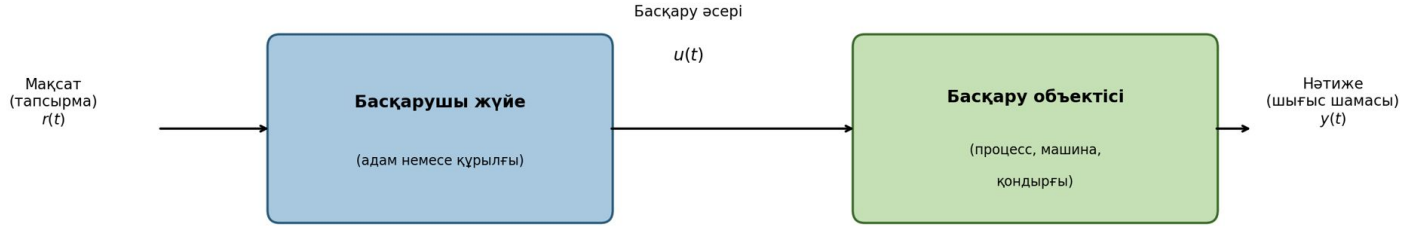
Термостат үтіктің табанының температурасын өзі өлшейді және температура қажетті мәнге жеткенде, қыздырғыш элементін өзі өшіреді. Адам тек реттегіште қажетті мәнді қояды.

- Басқарушы құрылғы – автомат (электрондық, гидравликалық, пневматикалық және т.б.).
- Адам тек қажетті параметрлерді қояды немесе реттеу мен жөндеу жұмыстарын жүргізеді.
- Жұмыс процесіне араласпайды.
- Өнеркәсіпте, тұрмыста, энергетикада және басқа салаларда кеңінен қолданылады.

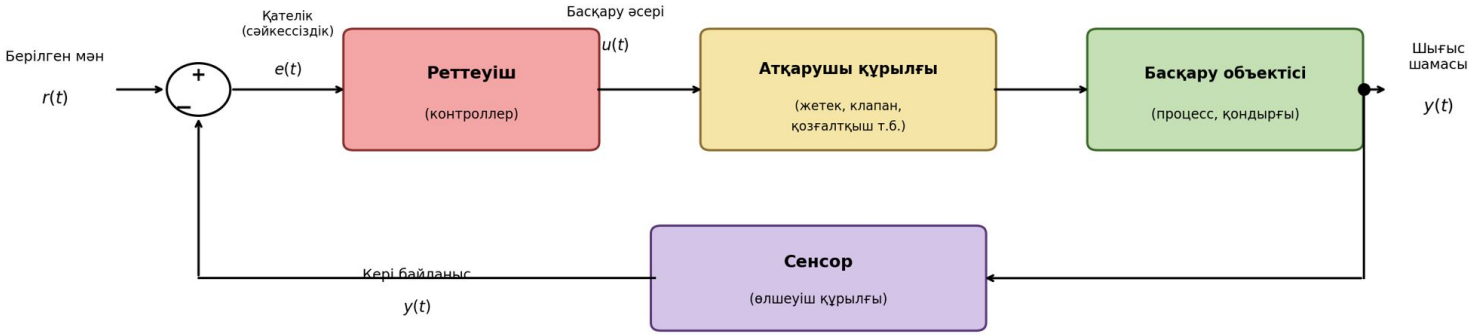
Есте сақтау маңызды:

Кез келген САУ – бұл басқару жүйесі (СУ), бірақ кез келген СУ САУ болмайды (егер контурда адам болса).

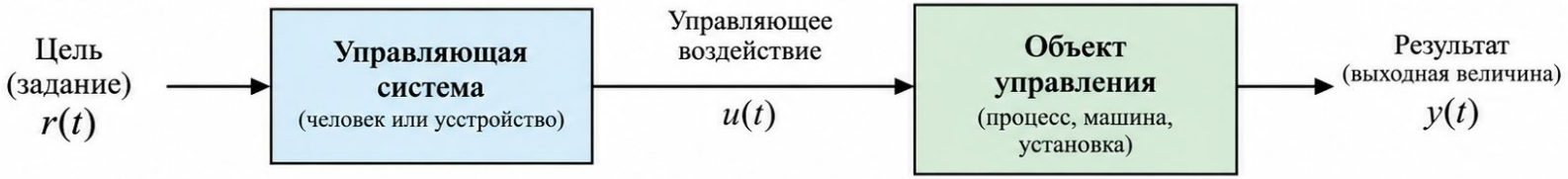
Басқару жүйесінің құрылымдық сызбасы (БЖ)

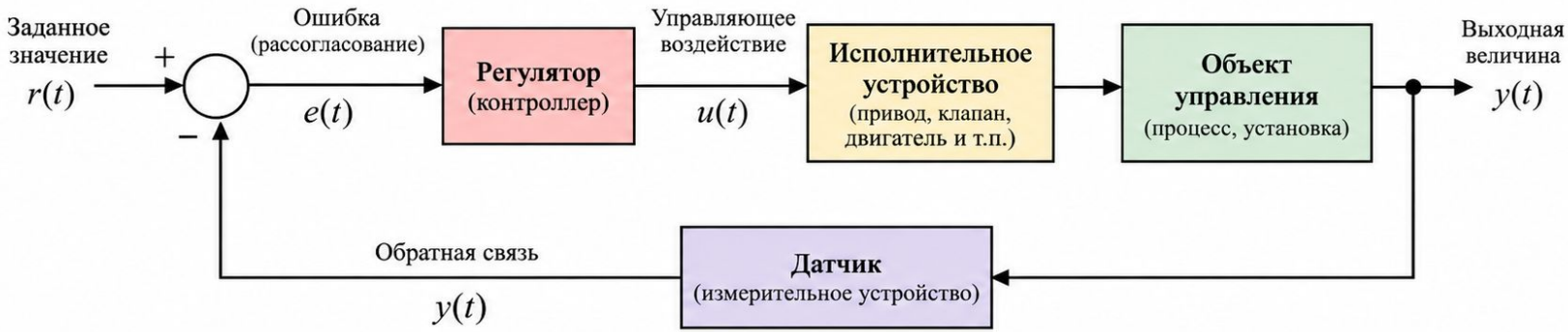

Автоматты басқару жүйесінің құрылымдық сызбасы (АБЖ)

Структурная схема системы управления (СУ)

Структурная схема системы автоматического управления (САУ)

4. Автоматизацияның әртүрлі салалардағы рөлі (1)

1

Роль автоматики в различных сферах

Автоматизация повышает производительность, качество и безопасность, делая процессы более эффективными.

Автоматика
в реальном мире

Промышленность

Автоматизация производственных процессов

Роботизированная сварка в машиностроении

Автоматизированная линия в пищевой промышленности

Автоматизация земляных работ в строительстве

- Машиностроение — автоматические линии, роботизированная сварка
- Пищевая промышленность — автоматизированные линии
- Текстильная промышленность
- Строительство — автоматизация земляных работ, монтажных операций

Промышленные роботы выполняют тяжёлые, трудоёмкие и опасные операции, обеспечивая высокую производительность.

Энергетика

Надёжное и устойчивое энергоснабжение

Автоматизация электрических станций

Автоматическое регулирование параметров

Аистемы защиты и управления сетями

- Автоматизация электрических станций и сетей
- Регулирование параметров в энергосистемах
- Системы защиты и управления распределением электроэнергии

Современные энергосистемы немыслимы без автоматических регуляторов частоты, напряжения и противоаварийной автоматики.

4. Автоматизацияның әртүрлі салалардағы рөлі (1)

2

Роль автоматики в различных сферах

Автоматизация делает процессы быстрее, безопаснее и удобнее, повышая качество услуг.

Технологии управляют будущим

Транспорт и логистика

Автоматизация обеспечивает безопасное, эффективное и бесперебойное движение людей и грузов.

Управление движением поездов (автоматическая блокировка)

Автоматизированные склады и сортировка грузов

Автоматическая обработка багажа в аэропортах

Беспилотные автомобили и дроны

Автоматизация повышает безопасность, скорость и надёжность транспортных систем.

Медицина

Автоматизация помогает точнее диагностировать, эффективнее лечить и спасать жизни.

Диагностические системы (томографы, анализы)

Роботизированная хирургия (например, da Vinci)

Автоматизированные лабораторные исследования

Инфузионные насосы и системы автоматической подачи лекарств

Автоматизация в медицине повышает точность диагностики, эффективность лечения и качество жизни людей.

4. Автоматизацияның әртүрлі салалардағы рөлі (1)

Келесі дәрісте біз **автоматты басқару жүйелерінің жіктелуін** егжей-тегжейлі қарастырамыз – олардың сигналдар бойынша (үздіксіз және дискретті), реттеу тәсілі бойынша (тұрақтандыру, бағдарламалық басқару, қадағалаушы жүйелер), құрылымы бойынша және басқа да көптеген белгілері бойынша қандай түрлері болатынын қарастырамыз.